

PRVI OSMEH POSLE RATA

Tražim istinu. Ali kopajući po svom sećanju ne mogu da pro-nađem sve boje, mirise, zvuke. Ni fijeke mog pisaćeg stola nisu mnogo bolje sređene. Ne znam tačno gde je šta. Verujem da negde mora još da postoji onaj žuti papir sa zabeleškom o temi koje sam se setio jedne februarske noći. Ta ceduljica postoji. Ja bih danas voleo da je nađem, preturam, tu je onaj račun koji mi je bio po-treban prošle nedelje, prospekt od pokvarenog električnog aparata koji sam, čini mi se, bacio...

Trebalo bi se setiti. Bio je tamo jedan šesnaestogodišnjak. U napuštenom koncentracionom logoru ležalo je i dalje na hiljade zatvorenika umirući od gladi. Tukli su topovi. Dečak je mnogo go-dina posle toga prošao i kroz školu za rezervne pešadijske oficire i naučio ponešto o topovima, nadajući se da mu praktično nikada neće biti potrebno da ih identifikuje — kao što se i njegov otac nadao polažući majorski ispit, pa ga je ipak rat zgrabio i ubio — ali tada još pojma nije imao grmi li to blizu ili daleko i da li taj zvuk znači život ili smrt. Možda ni vično, vojničko uvo u takvoj situaciji ne bi moglo da proceni gde biju baterije i da li su nemačke ili američke. Ali — kad danas pomislim na taj scenario — artilje-rija, trešnje u cvatu, staza među brdima, čisto nebo bez oblaka i aviona — plašim se, plašim se da li mogu da se vratim dvadeset godina unazad. Dvadeset godina je još uvek više od polovine moga života, ali uskoro više neće biti. Ne sećam se, jesam li ja oslobođenje iz logora zaista doživeo kao film u boji i sinemaskopu, kao što mi se, bogami, danas čini. Ali kad danas mislim na onog dečaka, ja vidim kako sa Ladjom i Handlerom ide puteljkom pod granjem u cvetu.

Vidim mu po licu da mu je neobično što pored sebe ne oseća stražare sa puškama. Vratilo mu se raspoloženje tada staro svega trinaest meseci — danas preko dvadeset i jednu godinu — kada su ga mađarski brkati policajci u modrim uniformama vodili preko žutog klinkera novosadske Futoške ulice, čak su i bajonete imali na puškama, a on se osećao odraslim kao nikada dotle u životu. I

nikada kasnije. Kada je sam morao da stavi pušku na rame, pa ašovčić, nož, gasmasku, unakrsno remenje, municiju, bombe, i kada je jednog manevarskog jutra sunce tako stalo iza njegovih leđa, da je video svoju senku — on, on karakterističan, sa svim tim ukrasima kao neka crna i groteskna božićna jelka — nimalo se nije osećao vojnikom, budućim oficijom, nego detetom koje se igra. Ali kad su njega sprovodili — na žalost, mislio je tada, na žalost ni kriva ni dužna, da sam bar stigao do Skoja i sličnih tajanstvenosti — sve mu je bilo stvarno i odraslo. Nije se plašio. Ne što bi bio hrabar. Možda nije imao dovoljno mašte. Ili je odveć fantazirao, pa je u dnevnim snovima, zamišljajući sebe kao junaka, Robina Huda, detektiva Dekstera, odveć često video u okovima, ne sumnjajući u stripovsko filmsko oslobođenje. Sad opet. Pod trešnjama, a prašnjava staza, dva nepoznata, prisna čoveka, starija od njega za večnost, bar za desetak godina, odrasli dakle, negde između dvadesete i tridesete, ili čak bliže tridesetoj, kažem, trešnje, topovi, ti topovi su u krajnjoj liniji samo svirali partiju kontrabasa u simfoniji pesimističkoj samo na prvi pogled. Smrti nema.

U logoru, tek pola kilometra iza njegovih leđa — mislim da sam već i to rekao — umirali su od gladi. Ne sećam se. Ali znam da je tako bilo. Ozbiljniji pisci od mene potvrdili su to ne samo u romanima nego i u onim crno uokvirenim ili sivo broširanim knjigama bez humora, koje misle da su istinitije od beletristike, zato što fotografišu dokumente. Umirali su nemoćno, jer ih nedeljama niko više nije hranio, a onaj dečak sa svojim drugovima imao je hrane, nije je podelio sa umirućima, jer bi onđā i sam umro, naučio je u logoru — trinaest meseci je dovoljno kao škola, za trinaest meseci može ponekad da se diplomira ili padne za sva vremena — ne možeš parče hleba da podeliš na šest hiljada sitnih komada, laže Biblija, ali možeš sam da ga pojedješ i da možda ipak ostaneš živ, iako je to neverovatno.

Išli su, išao je, i kada je na putu ispred sebe primetio tri siluete, opet nije stigao da se uplaši i stao je tek kada su stariji stali. Korak ili dva ispred njih. Da, vidite, tada je nisam primetio, ali sada se sasvim dobro sećam svoje senke na prašnjavom putu. Sećam se te svoje tanke senke i morao sam da pogledam i niza sebe, niz štraftasto kažnjeničko odelo — snimamo u boji, u sinemaskopu, plave i bajagi bele, zapravo sive crte, na sredini, kao što smo se dogovorili, trojka, napred mališan, levo tamnozeleno šuma, u sredini, pod nogama, žuti put, desno livada, trava, kukci. I nebo. Nebo bez oblaka i aviona. Sećam se svoje šesnaestogodišnje senke na nemačkom putu, kao i svoje dvadeset i šestogodišnje senke na bitoljskom poligonu sa puškom, ašovčićem i ostalim igračkama devete klase škole rezervnih pešadijskih oficira. Prva je stvarnost. Druga igra. Uspomene su senke. Senke su snovi. Senke su uvek crne, ali ja ponekad sanjam u boji. U poslednje vreme to mi se čak događa sve češće.

Išli su, išao je, stali su, on korak ili dva napred, stale su i one tri siluete. Samo jedan trenutak je u njima planulo pitanje: a ako su Nemci? Logoraške uniforme na svom telu. Straže su pobegle pre tri dana, ali možda je to ipak bekstvo. Možda smrt još uvek negde postoji ispod neba bez oblaka i aviona. Ali zato je dobro sa-njati u boji. Siluete nisu imale zelene uniforme. Ni crne. Bile su žute. Kao pesak. Ne kao sunce. Mali je prvi potrčao. Kloparale su, ne, šljapkale su drvene cipele po prašini, zaboravio je na rane na nogama. I njegovi drugovi su potrčali. Ladja ga je čak i prestigao. Handler je ostao dostojanstven. Naočari uvek čine lice inteligentnijim, čak i ako se sastoje samo od dva okrugla stakla vezana oko glave običnom žicom. To nije komično. Zašto se američki vojnici smeju takvim naočarima? Momci iz Teksasa su pustili puškomitraljez, smejali se, jedan je zabacio šlem na potiljak:

— Govori li ko od vas engleski? Ali nas nemojte grliti, sigurno imate vaši...

Ti momci iz Teksasa biće da danas imaju poprilično preko četrdeset godina i baš me briga da li su glasali za Džonsona ili Goldvotera ili su poginuli u automobilskoj nesreći — a zašto da nisu, u Americi se svake godine više gine u saobraćajnim nesrećama nego što je ta zemlja izgubila sinova u drugom svetskom ratu i u Koreji zajedno. Nijednog od njih ne bih poznao, ako bismo se sreli, na primer, u Gradskoj kafani u Dubrovniku, pa da nema slobodnih stolova, tako da nas neozbiljni i preterano romantični reditelj ove sinemaskop produkcije u istman koloru može smestiti za isto okruglo parče mramora, ništa ne bi u mojoj svesti izazvalo lančanu reakciju uspomena. Ali znam da su se smejali Handlerovim stakličićima koji su za mene značili da je on pametan čak i u logoru. Znam pouzdano da nisu hteli da se grle, jer su se plašili vaši, i da ja otada ne volim Amerikanke, iako danas poneki Amerikanac piše sasvim dobre debele romane.

Najmanji od njih, onaj sa naočarima, pitao je:

— Zar ovde ima neki logor?

Imao je lepe naočari sa širokim okvirom. I neke srebrne kuke na rukavu. Vi ste — kao i ja posle toga — gledali američke filmove, ratne filmove, u kojima uvek ima poneka patrola, i uvek poneko u toj patroli ima takve naočari. A neko drugi naredničke širite. Zato i znate kako izgledaju narednički širiti US Army. U tim ratnim patrolama uvek je jedan intelektualac sa naočarima, a narednik je neki polugangster grube spoljašnjosti i zlatna srca. Kakvo su srce imali ovi momci iz Teksasa, ne znam, ne znam, ne znam čak ni da li su bili iz Teksasa, ali Handler mi je petnaest godina docnije u svom london-skom stanu tvrdio da su bili iz Teksasa, pa što onda da ne napišem da su to zaista i bili, a reč »Teksas« dobro zvuči u srpskoj knjizi, zar ne? U svakom slučaju, u ovom mom filmu reditelj je sebi kao prvu originalnost dopustio da narednik u patroli bude identičan sa intelektualcem u patroli. Treći, najdeblji član američke patrole

— ostanimo pri tome da su svi bili iz Teksasa, to je jednostavnije — i njega svi znate, u svakom američkom ratnom filmu u patroli postoji i jedan najdeblji koji voli da jede — najdeblji, kažem, prvo je počeo da pretura po rođenim džepovima i konstatovao je sasvim praktično i prosto:

— Biće da ste gladni, bojs?

Oni nisu bili čak ni razočarani. Mislim na trojicu bivših logoraša. Na malog. Nije bio razočaran. Razočaran je bio one godine kada je prvi put pomagao svojoj majci da kiti jelku, i to na sopstveni energični zahtev, pa kad je završio, izašao je da pravi društvo sestri koja je verovala u božić batu — ili je bila tako učtiva prema roditeljima da se pretvara da veruje — i da bi roditelji smestili njegove poklone pod dosta visoku jelku, a možda je bio i bor. Razočaran je bio kada su ga nešto docnije zvali zajedno sa sestrom i kada ta jelka — vrlo važno da li je bio borić ili jelka — uprkos sada upaljenim svećama i prskalicama, nije bilo čudo iz bajke nego drvo osrednje veličine sa nešto malo paketa pod granama. Tada je bio razočaran. Sada ne. Samo se čudio: to je dakle to. To je oslobođenje. Amerikanci su u pravu: »Nemojte nas grliti, sigurno imate vaši...« Imali su vaši i još se nisu bili ni setili da ove prve vitezove savezničke armije koja ih je oslobodila inferna mogu i moraju da zagrlje. Režija je zatajila. Grljenje, poljupci, oslobođenje i radost nisu pojmovi poznati logorašima. Mislili su još uvek: logorašima. A trebalo je već: bivšim logorašima.

Nisu osećali potrebu čak ni pre tog upozorenja da zagrlje momke iz Teksasa u žutim uniformama. Znam da odveć objašnjavam, ali moram na početku, dok se ne saživim sa onim šesnaestogodišnjakom, za koga mislim da moram da tvrdim da sam nekada bio ja — ne mogu to poreći, a čini mi se prilično neverovatnim — on se nije bio ni setio da zagrlji Amerikance, ne zato što onim tragom svog netaknutog, predlogoraškog bića, koji je još postojao, ne bi otkrio da je to moguće, da treba, da režija i scenario zahtevaju, nego samo što su mu reakcije bile usporene i što je tek postepeno dolazio do saznanja šta se oslobođen čini, a šta ne. Da su američki vojnici stali kao lutke — a to ne možemo od njih zahtevati, najzad, i oni su u ratu, i njihovi drugovi ginu, može da zapuca iz ove tamnozelene šume, i oni hoće da ostanu živi — da su se ukočili, možda bi ih logoraši i zagrlili kroz petnaest minuta, kroz petnaest sekundi — ko zna. Petnaest sekundi, to je odmah, to čak i nije nikakva cezura, to roditelju ne bi smetalo. Možda bi kameru u međuvremenu uperio na nekog leptira koji se upravo nasisao slasti jednog cveta, pa kreće na drugi: gro plan; leptir ili bumbar na cvetu, graciozno pokreće nožice... cvet, plavi cvet... Ali zdravi, mladi ljudi, koji su, doduše, došli iz rovova i tenkova i takođe sumnjičavim ušima slušali grmljavinu topova — oni su možda čak i znali biju li njihovi ili Nemci, nismo ih pitali, ali danas mislim da smo to ipak čuli savezničke topove — iako su i oni takođe došli iz sused-

stva smrti, ali ipak s one strane granice, iz života, odmah su onim prvim svojim rečenicama uspostavili, zapečatili, utvrdili za vjeki vjekov nove relacije.

Trajne relacije.

Uvek — ma šta glumili — ostaće razlika između onih iz logora i onih koji tamo nisu bili. Nije važno čak ni da li su oslobodioci. Ili stražari. Logoraši su jedno. Ostali — civili, vojnici, kraljevi, esesovci, popovi, šumari — drugo. Preostatak života, a on može da bude i veoma dug — to su sada bivši logoraši prvi put osetili — biće nešto što nisu zaslužili, što im ne pripada, jer su već jednom i stotinu puta umrli. A svaki uskras je neprirodna stvar. »Sigurno ste gladni« reći će im sledećih meseci, godina, decenija, gladni hleba, gladni sažaljenja, ljubavi, poljubaca, zora i večeri, života, reći će to sa manje ili više prikrivenim prizvukom neobjašnjivo otuđenim — i time će postaviti barikade. S pravom. Ne krivim ih. Ne krivim vas. Činjenice su činjenice i tvrđe od dobre volje, koja je, uostalom, i sama samo ćerka činjenica.

Najmlađi od bivših logoraša još je imao u sebi toliko snage — da se bori sa suzama. Dvojica starijih nisu znala da bi se moglo, da bi trebalo plakati.

Sećam se, bio sam sasvim mali, pošto bi me stavili u krevet, otac je dolazio da mi dâ poljubac. Kad bi ulazio na vrata, bacao sam na njega jastuk. On bi vrisnuo i pretvarao se da je smrtno uplašen. Tako jednom, tako dva put. I uvek. Bio je to deo dana, stavljaju te u krevet, ali ti uzmeš mali jastuk, pritajiš se, sad će se otvoriti vrata iz trpezarije, otvaraju se, gađaš. Možda se prvi dan otac čak i naljutio, iznenadio, tada se valjda stvarno malo i uplašio, stvarno uskliknuo, zamalo mu se nisu slomile naočari — i on ih je nosio, i on — ali se brzo nasmejao sinu u krevetu. Drugi dan — već je unapred bio skinuo naočari — samo je odigrao uplašenog, ali to je na mene delovalo prirodnije, u svakom slučaju bar zabavnije nego prvi put. I to je postao deo dana, kažem, nešto bez čega se zaspati nije moglo. Jedne večeri, vrata su se odškrinula, jastuk samo što nije bio poleteo — umesto oca koji će dati poljubac za laku noć sinu i dobiti mali jastuk na glavu — ušao je stari, otvoreni kišobran. Veliki kišobran. Otac je bio iza njega. Jastuk nije poleteo. Mali se nasmejao. I zaplakao. Zaplakao grčevito, histerično, nesavladljivo, pao na krevet, na jastuke, jecao, sve je u njemu bilo slomljeno. Dan više nije bio dan, kad je stiglo to veče sa kišobranom. »Šta ti je, sine, šta ti je?« uplašio se otac. »Ako hoćeš da baciš jastuk na moje lice, baci ga. Pa baci! Baci! Smiri se. Evo, izaći ću opet, ostaviću kišobran tebi, a ti baci jastuk, hoćeš li? Pa šta da radim da bi prestao da plačeš?« Ali mali nije znao, nije znao šta želi da otac uradi, nije znao zašto plače, zašto je tako strašno i duboko razočaran — nije mogao oca da pogodi jastukom u lice — ali sada je mislio da život u ovom malom, belom, čistom krevetu nema više smisla. Čemu otac, čemu beli jastuk — ako ne možeš ga gađaš?

To su sad bile iste one suze. Bio je stariji. Umeo je da se izbori sa njima. Ali iste suze. U grlu. Ispod grla, negde već zasađene, ali neiznikle, ne suze zbog radosti oslobođenju — šta je to? — ne suze zbog tih oslobodilaca neandela. Suze zbog života što je takav kakav je. I što se ljudi brane kišobranom od jastuka, neljubaznim osmehom od vašiju, sobom od tebe. A šta su — pitam ja vas i njega, sebe, šesnaestogodišnjaka — šta su mogli ti vojnici — patrola na nepoznatom, možda još i neprijateljskom zemljištu — da kažu, ako ne: »Govori li ko od vas engleski?« »Ali nas nemojte grliti, sigurno imate vaši...« »Zar ovde ima neki logor?« »Biće da ste gladni, bojs?« I oni su došli iz susedstva smrti. I, uveren sam u to što ću sad reći, da je mali zaplakao i rekao: plaćem zato što mi ne date da vas zagrlim, dragi oslobodioci — reditelj bi se veoma obradovao i uhvatio prvo detalj suze, pa total prolećnjeg predela, pa mališu u zagrljaju Amerikanaca, jer tada bi sigurno i ti osetljivi, preplanuli, krupni ljudi umeli da zaplaču, da se zastide, da zaborave na vaši, da zagrle malog, opsovali bi vojnički sebe i vaši i Nemce, i sve bi bilo u redu. Finale. Kao što je otac nudio da bude gađan jastukom u naočari. Kasno. Ništa, ništa se nije moglo popraviti. Odnosi su konačno uspostavljeni za ceo život, a debeli Amerikanac, koji je, najzad, iz jednog od svojih bezbrojnih džepova izvukao nešto u bleštavom staniolu, široko — ali ipak zbunjeno se osmehnuvši — rekao je:

— Izgleda da sam sve već pojeo za doručak. Imam samo još žvake, uzmite, friends, uzmite, molim vas...

I druga dvojica su počela da tragaju po svojim džepovima. Odnosi su uspostavljeni. Oni koji nisu bili u logoru hteli su nešto da daju onima koji su bivši logoraši. Mogli su, naravno — ko će im to zameriti — da daju samo ostatke. Dva-tri keksa, čokolade, žvake, žvakaće gume... Jedna konzerva sira, taman za zalogaj. Mali je dobio čokoladu. Handler je znao engleski, prevodio je. Nebo je bilo bez oblaka. I — srećom — bez aviona.

Možda je neverovatno. Ako je neverovatno, onda se možda i varam. Ali čini mi se da nismo bili gladni. Ja se danas više ne mogu setiti da smo baš tada bili naročito gladni. Dali su mi taj komad čokolade. I vi znate, ako ste dovoljno stari, te čokolade iz američkih brekfest, saper, diner paketa koje ste dobijali preko Unre ili kako se već zvala ta organizacija, koja je svoje ime još dugo posle toga imala i na lokomotivama — žuta slova na crnoj gvozdеноj tabli. Nisam osećao nikakvu glad za čokoladom, kad sam je halapljivo stavio u usta. Kako bi to lepo zvučalo da kažem: bio sam na smrt gladan, ali onako ponosan, pošto su odbili da se grle, dakle da me priznaju za sebi ravnog, nisam primio čokoladu nego sam je bacio u prašinu. Dobro bi zvučalo. Da se razmotri za scenario? Ponos iza bodljikavih žica. Ispred žica. Ne daš se korumpirati parčetom čokolade. Ali danas snimanje nešto ne ide po efektnim kadrovima. Niti sam bio mnogo gladan, niti sam odbio. Žvakao sam,

progutao — sećam se dosta tačno prvog vrućeg hleba koji smo isti dan, samo pola sata kasnije, jeli u selu — ali ukusa te crne čokolade se ne sećam više. Reći ćete: vrlo važno. Slažem se. I vi ste samo s one druge strane barikade. Niste li?

Vama samo mogu da pripovedam: proleće je stajalo kraj prašnjavog puta u Tiringiji — švenkujte kameru još više udesno, dabome, preko livade, još, do onog zelenog lanca brda preko, zove se Brdo Malahita. U ostavljenom rudniku tamo je napuštena fabrika aviona. Nad ulazom u glavni tunel: »Herman Göring Werke A. G.«. Tamo su kopali zemlju. Ne, to kamera naravno ne vidi. Samo aprilsku livadu, pčele, ne, ne ponavljaj kadar sa leptirom na cvetu, to bi bilo insistiranje na nekakvoj pseudoromantici, istina, cvet je uvek zahvalan u koloru, ali ne treba preterati, briši tu scenu iz knjige snimanja. Ono što film ne može da prikaže: proleće je stajalo do njih, popelo se na prste, gledalo im preko ramena. Opisati ga ne umem, inače bismo mogli i filmskom kamerom da ga ulovimo. Trešnjini cvetovi gore nisu ništa manje banalni nego mak ili kako se to u travi već zove, botaniku i zoologiju nikad čestito nisam naučio, važno je da je cvet, a kako se zove ili preziva. . . Ni vojnici, ni logoraši, izvinite: bivši logoraši, nisu razgovarali o proleću. Amerikanci nisu Englezi. »Najs veder«. . . Ni vojnici ni upravo oslobođeni nisu sišli sa puta, nisu legli u travu, nisu pobjegli od prašine, ni zaronili lice u miris zemlje, ni sluh poklonili ravnodušnim kukcima. A kako prolećnja livada zuji, vi to znate. . . Stajali su, tri čoveka licem u lice sa dva čoveka i jednim dečakom. Počeli su da razgovaraju, Handler je prevodio, ako je bilo potrebno, ali reči su razumeli, ako ništa drugo nisu. Razgovarali su i razumeli se površno, a ničeg zajedničkog nisu imali i nisu mogli da imaju, osim možda što su znali da kemp treba da bude ono iza žica i stražarnica na sprat a fajn — dobro. Reči su im bile iste — lepa je, značajna konvencija jezik, govor, to da artikulisani zvuci ponekad barem mogu i da se manje-više shvate — ali inače ništa. Amerikanci svakako nisu došli preko okeana i svih frontova da baš ovu trojicu oslobode — uostalom, nisu ih ni oslobodili, samo su naišli na njih, kad su već sami bili izašli iz napuštenog logora, iz kojeg su stražari pobjegli. Pobjegli, doduše, ipak od ovih žutih uniformi. A trojica zatvorenika nisu jutros zato odlučili da rizikuju i napuste logor, pre nego što bi sasvim sigurno znali da je ovaj kraj sada slobodan od esesovaca, da bi ova tri momka zagrlili ili nezagrlili. Ili razgovarali sa njima. A razgovarali su. Da, tu je logor, iza okuke. Langenštajn—Cviberge se zove. Se zvao. Ne, zove se još uvek, jer još na hiljade umiru tamo od gladi. Da li baš na hiljade. Ako ne na hiljade, na stotine. Svako umire za sebe sam, šta brojevi tu znače? Da, to je strašno, nešto treba da se učini.

— Kratkovid?

— Jes, ser.

— Koliko dioptrija? . . .

Narednik je ponovo počeo da otvara jedan svoj džep i našao futrolu.

— Pokušajte.

— Ju ar veri kajnd...

Handler je oprezno oslobađao svoje lice od žice i stavio na nos naočari sa širokim ramom. Iste onakve kakve je i narednik imao. Inače uopšte nisu ličili. Narednik omanji, dežmekast, tvrd, sa šlemom, Handler veoma visok i mršav, tip gliste, sa zelenom kapom, još uvek smešan, ali još mudrijeg izgleda. Mali je sad tek video u njemu civila. Ili već.

— Tačno to...

— Dopuštate? — molio je Amerikanac veoma učtivo.

— Ali naravno...

Probao je da stavi logorske naočari sa žicom. Pod šlemom nisu ni bile tako smešne.

— Kao naočari za gasmasku.

— Molim.

— Za gasmasku. Za ovo. Ovo! — pljesnuo je po limenoj kutiji u kojoj je imao gasmasku. Tada su razumeli.

— Da se menjamo...

— Ali molim vas!

— To će za mene biti uspomena. Pomalo trofej, znate, kad se vratim u svoj koledž. Aj em e tičer...

— Na koledž...

— O jes.

— Samo izvolite.

— Znate, vi ste prvi logoraši koje sam sreo. A toliko smo čuli o tome. I gasne komore, je li to istina ili je to naša propaganda izmislila?

— Istina je. Sva trojica smo bili i u Aušvicu. Uostalom, i vi ste prvi Amerikanci koje sam upoznao. A umete čak i da vidite kroz te moje jadne naočari?

— Perfektno. Ista dioptrija. Baš je lepo što smo se sreli. A što se logora tiče — to je strašno. Hitler je pas.

Oko toga su se složili. Zamena naočari. Ratni trofeji. Nije američka propaganda izmislila gasne komore, iako su borbene trupe bile u to uverene. Logoraši koji nepokretno još leže u ovom i u drugim logorima i dalje umiru na hiljade, na stotine, na stotine hiljada. Hitler je džukela. To je strašno.

Ali ova patrola za to nije bila nadležna. Ona nije mogla da napusti svoj borbeni zadatak — razgovarali su o tome, nisu imali one smešne predrasude o vojnim tajnama, mogli su da kažu i rekli su ovim slučajnim logorašima — bivšim logorašima — da moraju da prođu ovaj putić sve do raskrsnice sa većim drumom. Pokazali su to i na karti, koju je narednik spremno izvadio. I šesnaestogodišnjak je video na njoj crnu tačkicu koja se zvala selo Langenštajn i veću nepravilnu šrafiranu mrlju koja se zvala grad Halberštat.

Video je tanke izohipse onog tamo brega, Brda Malahita, i ovih brežuljaka s leve strane takođe, i mogao je da pronade i jedan tesnac — na najviše šest stotina metara odavde — u kome se nalazio koncentracioni logor »Langenštajn—Cviberge«. Ali to na karti nije bilo ubeleženo. Bar ne tako. Tesnac se mogao poznati, a na izohipsama dva brežuljaka zaista je najmanjim i najtanjim slovima bilo upisano »Zwieberge«. Razmera 1:25.000 ili bilo kakva druga razmera nije dovoljno velika da se na vojnim kartama američkih narednika ubeleži umiranje. Čak ni sopstvenih drugova iz Ohaja, Nju-Džersija ili zapadne Karoline. A kamoli brojeva u prugastim, plavo-sivim odelima. I tu gde se jedna nešto deblja linija — ovaj putić ovde, ju nou — sreo sa dvema paralelnim nešto tanjim linijama — drum, tako je — tu »mi moramo da se javimo keptnu Malkolmu, našem komandiru«. Tu će ponovo sestiti u svoj kamion i poći dalje — ako ne bude drugih naređenja i krautovi ne budu izmislili nešto opako. Prvi put je mali čuo da Amerikanci Nemce zovu »krautovima«, kupusom, i učinilo mu se da je to tepanje za njih. Nije zbog toga više voleo Amerikance.

Ali Handler sa svojim novim naočarima — ja ne znam, možda on zato još i danas više voli Amerikance i Engleze od mene, možda samo zato, on je danas pisac i psiholog i veruje u Frojda, možda će to čak i priznati, zaboravio sam da ga pitam, kad sam bio s njim u Londonu, u pismima, a dopisujemo se retko, nije red da se tako nešto pita, ali ako se budemo još koji put sreli pre nego što on umre ili ja umrem, pitaću ga da li je to možda ipak samo zbog toga — Handler ovako pametan i sa nečim civilnim na nosu postao je i učtiv i obrazovan i kao da je sa onim staklima stavio opet i svoje akademsko obrazovanje — doktor Handler, doktor phil. bravo, to u civilu nešto znači, u logoru nije bilo ništa, ali sad opet znači nešto biti doktor, zar ne — i topio se kao u koledžu:

— Tenk ju veri mač indid...

Klapa. Kadar ne znam koji po ne znam koji put.

Seoski put. Tri žute siluete u jednom, tri plavo-sivo prugaste u drugom pravcu. Patrola nije mogla da napusti svoj borbeni zadatak — tako se ta šetnja zvala — i da ode klancem u logor, da zamahne čarobnim štapićem, pa da oni koji umiru ne umiru više, ili da oni koji su umrli opet vaskrsnu. Ne oni koji su pre pet dana umrli i još leže nesahranjeni. Oni ne. Odveć je mnogo zelenih muva već ušlo kroz njihove uši i nozdrve. Ali bar da vaskrsnu oni koji su juče umrli, noćas, pre jednog sata, zar ima smisla umirati, kada se na borbenom zadatku ovim putem pod trešnjama već šetaju američke patrole sa puškomitraljezima i žvakaćim gumama na gotovs? Ne, reditelj još mora da čeka, još logor nije zreo za njegove kamere, još mora da čeka sa nama na putu — posle na montažnom stolu neka radi šta hoće, ali sada mora sa nama — koraci po prašini, koraci, koraci... Sa tri paketa žvakaće gume, parčetom čokolade, konzervom sira se za deset hiljada umirućih od gladi ništa

ne može učiniti. Trojica iz Teksasa ne mogu čak ni da zagrle sve njih, čak i da nemaju vaši. Nisu za to imali naređenja. U selu je, rekli su, američka komanda. Nađite je. Javite im. Mi nemamo podataka o ovom logoru. U komandi će da naredi sve što je potrebno. Nadležni će narediti. Ne brinite. Doviđenja. Haj!

Posle oprostaja obe strane su se jednako zbunjeno nasmešile. Dok idu logoraši do sela, to još mogu da kažem, imaju do sela — rekosmo, čini mi se, zove se Langenštajn — čitav kilometar, zbunjen osmeh je ipak osmeh. Senke položene preko puta. Senke su crne, ali ja sanjam u boji. Nisam sasvim siguran, ali čini mi se da se u malom probudilo dete, naglo, ipak baš kao tim čarobnim štapićem. Ne zbog mrzovoljnog promljackanog zalogaja čokolade. Počeo je da preskače senke. Najedanput je shvatio da na senke ovih trešanja ne sme da stane. Podesio je hod tako da bi ih prekoračio. Požurio. Time povukao i starije drugove za sobom. Senke su bile rešetke na putu. Ali ne od bodljikave žice. Mislim da je zaboravio da nije sasvim sam na ovom putu, u ovoj Tiringiji, Evropi, svemiru. Za kratko vreme je zaboravio. Išao je napred — nije znao kuda, to što su tražili bio je nejasan, nezanimljiv, opet filmski pojam: radioveza, nadležni, naređenja, treba nešto učiniti za one koji još umiru u logoru, i to što pre. Išao je brzo, senke su ga naterale da skakuće, da poskoči, da poleti, da trči ne dodirujući ih, pa misleći, valjda, da ni zemlju ne dodiruje. Zaigrao je — ako se ne varam — na tom prašnjavom putu. Ostavio je dvojicu starijih za sobom i oni su se malo postideli: gle, kako je mali požurio da bi što manje onih u logoru umrlo, požurili su i sami. Mali ih je ostavio prilično daleko za sobom, jer oni nisu preskakali senke, senke ih nisu terale da se požure, nisu ni znali zašto je tako čudan ritam hoda šesnaestogodišnjaka pred njima.

A plača više nije bilo u mališinom grlu. Deca i žene su ponekad takvi: od plača bez razloga do smeha bez uzroka put nije dugačak. Nije se još smejaio. Još će morati da prođe nekoliko dana ili nedelja pa da se prvi put nehotice nasmeje. Istinu tražim. Ne mogu da kažem, iako bi lepo zvučalo čak i kao naslov: zaboravio je da se smeje. Zaboravio, doduše, jeste, ali samo zato što povoda nije imao. Kada bez protivtega opet dođe povod, kad iskrsne, smejaće se, smejaće se često u životu — ako mu bude dovoljno dug — i bez razloga i sa razlogom, ali uvek nekim povodom. Koga sada nije još bilo. Nije to njegovo dečje lice bilo skamenjeno, samo sleđeno i već je počelo lagano, sasvim lagano, da se topi na aprilskom nemačkom suncu, da prima one crte koje se tako neodređeno i nesavršeno u razgovoru nazivaju osmehom, smeškom, a koje su neopisive kao ukus ili miris sena, i to uveče, ili boja potoka sasvim blizu izvora.

Kada se na domaku sela okrenuo, setivši se da nije sam — jer tu su se već belele prve nepoznate kuće — video je da je sve na

svetu zarazno. I Handler i Ladja su se smešili. Handleru su nove naočari zaista dobro stajale, mogao si da zaboraviš njegovu logorašku uniformu.

Ali američke komande u Langenštajnu nije bilo.

Seoski pekar nije bio debeo. Bio je star. Možda je on u stvari bio samo otac pekara, a pekar negde vojnik, možda je taj sin — vojnik — pekar bio baš tako debeo kao što bi filmskom reditelju za sinemaskop platno bilo potrebno. Ali odgovarajući sin-pekar bio je u vojsci, seoski pekari inače mnogo posla nemaju, čak ni u ratu, uprkos kartama za namirnice u Langenštajnu je priličan broj porodica peklo kod kuće, a starac — sigurno je imao bar sedamdeset godina — ujutro inače nije mogao da spava. U četiri je — to mi niko nije rekao, ali verujem da je tako — ustajao, založio, mesio hleb. I hleb je sada upravo bio pečen, svež, rumen, seoski hleb. U logoru se davao samo vojnički hleb star i čoškast kao cigla; da ne pričamo o ratnom vojničkom hlebu, to je knjiga za sebe.

— Da, — rekao je nesigurno, — Amerikanaca je već bilo. Ušli su jutros. Da, tenkovi. Ne znam. Ja ništa ne znam.

— Kad ste poslednji put videli esesovce? — izgleda da su naredničke naočari Handlera učinili praktičnim.

— U utorak su otišli.

— A šta je danas?

Začudio se:

— Petak.

— Gde su Amerikanci sada, to ne znate?

— Ne. Sigurno ih ima u Halberštat. — A kad je video da oni samo stoje i da ne znaju šta da rade, sam je zapitao:

— Vi ste bili tamo... Cviberge?

Ladja je klimnuo. Handler i mali se više nisu osvrtnali na pekara.

— Mogu li da vam ponudim...

Pogledali su.

— Pazite, vruće je...

Hleb je zaista još bio topao. Rekli su hvala. On se izvinjavao što ne može da dá više: — Znate, hleb se daje na karte, ja moram da obračunam sa brašnom, istina, trenutno ne znam kome, ali neko će sigurno doći da kontroliše, nego šta! Neko uvek traži račune, pa izvinite zbog toga, verujte, ja nisam ništa kriv! — rekao je pekar, bolje rečeno, otac pekara.

Rekli su hvala i to je bilo dovoljno.

— Koji je put za Halberštat?

Pokazao mi je.

To je bio širi i bolji drum. Uvaljeni šljunak. Znali su da ne bi trebalo da jedu vrući hleb, možda ne bi trebalo uopšte da jedu nešto teško, mleko, mleko ili nešto tome slično bi bilo najpotrebnije, ali jeli su hleb, lagano, zalogaj na svaka dva-tri koraka, kida-

jući ga, uvlačeći u sebe ne samo njegov ukus nego i njegovu toplinu. Vidite, tog ukusa se sećam, na to sam malopre mislio. I nisu bili umorni.

Četiri kilometra do Halberštata. To je za odmorne, zdrave, odrasle ljude manje od sata. Sat nisu imali, ali sunce je već stajalo mnogo više na nebu. Ni trešanja nije bilo, samo bagremova.

Tutanj se postepeno približavao. Mali je posle često video kolone tenkova — na filmu. Dva-tri puta i u stvarnosti — na manevrima svoje vojske u kojoj je sam bio prvo pitomac, zatim potporučnik, poručnik, smešno, zar ne? Video je i kolone ruskih tenkova u pokretu u Mađarskoj pedeset i šeste, i one su bile duže, strašnije — uostalom, tada nije bio april, nego novembar, on je dosta udobno sedeo u svom džipu sa jugoslovenskim pasošem i novinarskom beležnicom. Ali ovo su bili prvi veliki tenkovi, a on je bio pešak u zatvoreničkoj uniformi na drumu. Shvatio je da su tenkovi veći nego što je mislio. Primetio bele petokrake na njihovim kulama. I mahao im. Mahali su i Handler i Ladja. Osim tenkova tu je bilo i džipova, kamiona sa dizalicama, cisterni, kamiona sa protivavionskim mitraljezima, sanitetskih kola, kola za radiovezu. Mahali su energično. Mahali su da neko stane. Hteli su da kažu nekom da je tu logor, ljudi umiru, treba pomoći. . . Ali kolona, naravno, nije stala, sa kupola tenkova su odmahivali, bacali čokoladu, pakete brekfest, diner i saper, cigarete kemel i laki strajk i američke vojničke erarske osmehe. Nisu stali. Nisu, zaboga, ni mogli da stanu, nisu imali naređenja, a nije bilo naređenja za logor Langenštajn—Cviberge, nije ni moglo da bude naređenja za njega, jer on nije bio zabeležen u vojničkim kartama 1:25.000, a nije se mogao ni zabeležiti, jer oni nisu smeli bez naređenja da stanu, da saznaju za njega, da to saopšte komandi, pa da se zabeleži u vojne sekcije i da se potpišu potrebna naređenja, bez kojih se — što se čudite? — jedna organizovana vojska u pobedničkom ratnom pohodu ne može osvrutati ni levo, ni desno. Jesmo li razumeli!

U Halberštatu je možda komanda. Sigurno je tamo komanda, to je veliki grad.

Ostatke hleba su već bili bacili, jeli su čokoladu, jeli su sir, biskvite, presovanu šunku, keks, žvakaću gumu, stavili u džep fini toaletni papir. Handler je već i pušio jednu kemel. U logoru su, dođuše, umirali od gladi i njih trojica su već bacali hranu — svesni, najedanput, da neće morati da gladuju u životu — i nisu mislili na to da bi ti bačeni zalogaji nekom mogli da budu spas. Ja naknadno sada upozoravam na to. Ali neka ih opravda: nisu mislili ni na to što su sto puta na raznim mestima pročitali, da na smrt gladni ne treba da žderu. A ždrali su. Najzad, išli su peške, prvo kilometar i po, pa sad opet četiri kilometra, dobrovoljno, i ne misleći da ne bi morali i da su možda neki drugi logoraši već i pre njih napustili logor i isto tako teže nekim američkim komandama, da ih obaveste da unesu i reč »Langenštajn—Cviberge« između sela Langenštajn i

brda Cviberge i da ga označe onim topografskim znakom koji su valjda vojni kartografi izmislili za koncentracione logore.

Na ulazu u grad postavljen je tenk. Sa topom uperenim na drum. A pred njim je stajala posada i trojki rekla: Helo.

Znak raspoznavanja nije bila legitimacija, jer je bivši logoraši naravno još nisu imali. Ni logoraška prugasta uniforma, nju je svako mogao da nađe, da otme, da obuče. Ko je bio u logoru — to se tada videlo na licu. Neke barijere su nevidljivo već bile povučene za celi život, ali tada su još bile vidljive. Ko je bio u logoru, to je kao pečat jasniji od tetoviranog broja na podlaktici stajalo na licu, i to je u nemačkoj hiljadu devet stotina četrdeset i pete svak znao i poznao.

Posada tenka nije znala da li u Halberštatu postoji američka komanda. Biće da postoji. Ni oni nisu imali vojnih tajni pred bivšim logorašima. Mi ovde vršimo zaštitnicu — pogled na sat — još dvadeset i pet minuta. Zatim maksimalnom brzinom žurimo za kolonom koja vas je prošla. Da, videli smo vas, kad smo projurili pored vas. To su brze udarne kolone, pešadija ide za nama, lako je moguće da za našim leđima još i ostane poneka razbijena nemačka jedinica. Nju će pešadija da prevede u status ratnih zarobljenika, ako ne budu dovoljno mudri da pre toga bace oružje i uniformu i da se sakriju.

— Ali nama treba komanda. Na pet kilometara odavde je logor, koncentracioni logor, ljudi još uvek umiru, iako ste vi već tu.

— To je strašno. Strašno, zar nije? Da li ste vi već jeli nešto? Mi imamo samo vojnički obrok. Brekfest, žurite li...

Grad je bio bombardovan pre nekoliko dana. Dotle netaknut. Američka komanda — sve sam to kasnije saznao — pozvala ga je na predaju. Birgermajster se dogovarao sa gaulajterom. Nisu hteli da kapituliraju. Onda su došli američki bombarderi. Protivavionske odbrane više nije bilo. Bombarderi su egzercirali kao da pod sobom imaju probne poligone na Nevadi, a ne grad sa pedeset hiljada živih stanovnika i po jednim birgermajsterom i gaulajterom koji nisu hteli da kapituliraju.

Ništa više nije gorelo, ne sećam se, pravo da vam kažem, čak ni mirisa dima, ali pogled na porušeni grad bio je avetinjski i bez ikakvih dodataka pogodan za svaki film o ratu, smaku sveta, iskravanju Marsovaca ili tome slično. Sat nismo imali, ali senke su bile prilično dugačke i crne, kad smo sreli prvog živog čoveka koji je bio francuski ratni zarobljenik. Bivši francuski ratni zarobljenik.

— Dođite sa mnom, drugovi!

Sećam se dvorišta i vatre u koju smo bacili logoraške uniforme, pošto smo se iz nekih velikih kazana sa vrućom vodom temeljno umili. Francuzi su nam ponudili bele nemačke železničarske uniforme, koje skoro da i nisu ličile na uniforme — ne znam gde su ih našli, sigurno u nekom magazinu, posle smo svi mi nedelje provodili u Nemačkoj tražeći skrivene magazine. Jedna nije bila

smešno velika za malog. Jeli su pire od krompira. Nisu rekli Francuzima šta su sve već pojeli toga dana, Francuzi su smatrali da posle logora čovek treba da jede laku hranu.

— U logoru u blizini umiru još...

— Čim se okrepite idemo u američku komandu.

Ne znam kako to da smo tada svi znali sve jezike.

— A vi znate gde je američka komanda?

— Kako da ne. U bivšem sudu. Njemu je porušeno samo jedno krilo. Samo vi mirno jedite.

Ja vam ovde još nisam rekao da je Handler pisao pesme u logoru. To je smešno, romantično, sasvim pogodno za filmove i romane, ali nepodesno za istinitu hroniku — iako je slučajno tačno. Svi su oni u logoru imali napade romantike, pre nego što bi se predali i umrli. Handler je pažljivo prepisivao svoje pesme u tri primerka. Tanke papire sa stihovima ušivali smo u porube svojih logoraških uniformi: ako neko od nas ostane živ, možda će jednog da na nešto da znače. Ne znam da li su mogle nešto da znače. Ne znam. Jer smo svi ostali živi. I to zajedno. Odvojeni bismo se možda i setili ušivenih stihova. Ovako? Bacili smo logoraške uniforme zajedno sa vašima u vatru, umivali se vrućom vodom, oblačili nemačke vojničke košulje i železničarske uniforme — time se nismo, naravno, otresli vašiju, ali sutra smo opet bacali uniforme i košulje u vatru, umivali se i uzimali nove, kad smo saznali gde su magazini, sve je to bilo lako i tako smo se najzad i rešili vaši bez hemikalija — bacili smo sve, čak ni brojeve nismo skinuli sa bluza i pantalona — šta bih sa takvim brojem, video sam ljude koji ih čuvaju, mogu da zaboravim svoj broj telefona, svoje polise za osiguranje kola, čak i lične legitimacije ili, ne daj bože, žiro računa, ali svoj logorski broj 58.116 sigurno neću. Spalili smo pesme zajedno sa vašima i setili smo ih se tek kroz četiri, pet dana i smejali se. Tada je već i mali umeo da se smeje. Naučio je opet. Dotle se glečer bio istopio skoro potpuno, možda je samo još pod ponekom stenom bila koja iglica leda... Handler, uostalom, još piše pesme, ali ih ne objavljuje. Objavljuje sociološke radove i mislim da od toga sasvim lepo može da živi. Ima izvesno ime i nije važno što ono nije identično sa prezimenom kojim ga ovde nazivam.

Sa Francuzima bilo je veselije da idemo kroz porušeni grad, nego kad smo bili sami. U napola porušenom sudu relativno su nas brzo pustili do jednog veoma mladog, plavog poručnika koji je na svom pisaćem stolu imao hitlerovska odlikovanja, značke nacističke partije, ordenje, epolete i slične trofeje i koji se smešio vrlo službeno, iako ne mogu da kažem da je bio neučtiv. Nije nas ponudio da sednemo, ali mi tada nismo ni znali da je običaj da se stranka ponudi da sedne kad uđe u kancelariju, pa čak ni da smo stranke.

— Kako mogu da vam pomognem?

Handler mu je relativno precizno i dosta tečnim engleskim jezikom objasnio da je na četiri kilometra odavde selo Langenštajn

— poručnik je klimao glavom, sigurno je dobro znao teren sa karte i stavio jednu medalju sa kukastim krstom na svoje grudi i škiljio niz sebe da vidi kako mu stoji — a neposredno pored toga sela se nalazi koncentracioni logor.

— Šta kažete? — rekao je gospodin poručnik ne baš mnogo zainteresovano.

— I tamo još umiru logoraši, neću da vas slažem, mi ne znamo koliko ih je, ali sigurno više stotina, ako ne i hiljada. Jevreji, Česi, Poljaci, mnoge nacionalnosti, hrane više nema. Umiru. — Handler je stao. Poručnik je dozvolio pauzu od nekoliko sekundi. Zatim je rekao da je to strašno. Običnim, mirnim, ne baš ljubaznim, ali ni grubim tonom.

— I šta mislite da preduzmete, gospodine poručniče?

— Ništa! — izletelo mu je. — Ja imam svoja naređenja. Ali ja ću smesta dati naređenje da se javi mojoj pretpostavljenoj komandi i biće učinjeno sve što je u ljudskoj mogućnosti.

— Ali vi, vi ovde ništa nećete smesta učiniti, da bi neki barem preživeli, koji još mogu da se spasu. . .

— Ja imam svoja naređenja.

— To je neljudski.

— Mi ovde vodimo rat, gospodine.

— To smo mi osetili na svojoj koži bar toliko koliko vi, gospodine poručniče, a vi, vi se ponašate isto kao oni čije ordenje stavljate na sebe. . .

Handler je vikao. Nije nikada vikao na esesovce. Na ovog jadnog američkog poručnika naravno da je vikao. Mogao je da više. Jer poručnik sa dečjim licem ipak nije bio isti kao oni čije je ordenje igrajući se stavljao sebi na grudi. Ali po nečem sličan njima. Vojnik. Bez naređenja šta da radi, ako pored njega nepredviđeno umre nekoliko hiljada ljudi. Jednom bi pomogao. Inače je mnogo palo na njegova pleća, em te dovedu pred gomilu ruševina u kojima je nekada stanovalo pedeset hiljada ljudi i sve još smrdi po leševima — on je imao finiji nos nego bivši logoraši, pa je to osećao — em ti sada van tvoje zone, iako na domak ruke, umire nekoliko hiljada ljudi. Šta se drugo može nego telegrafisati kolonelu, zato je on kolonel. Na Vest-pointu se nije učilo kako se pruža pomoć koncentracionim logorima. I sada još viču na njega.

— Ako se ne varam — rekao je sada poručnik oštro i čak je ustao sa stola i ostavio svoje značice — vas su nahranili.

— Jesu.

— I presvukli ste se, koliko vidim.

— Jesmo, ali. . .

— Onda ne znam šta još želite od mene — seo je besno i tiše

dodao: — obaveštenje koje ste mi dostavili ja ću naravno odmah dostaviti svojim pretpostavljenima i zahvaljujem vam se u ime armije Sjedinjenih Država.

Još nije bilo veče kada su izašli i Francuz je imao sekciju i pokazao im prečicu preko Brda Malahita do logora.

— Ali ja vam ne bih savetovao da idete večeras. Istina, to je najviše tri kilometra, vi ste drumom strašno zaobilazili i vi možete stići pre mraka, ali zašto da se vratite u logor? Kome pomažete na taj način? On će sigurno preneti obaveštenje. Njihova vojska ima specijalizovane ekipe za pomoć logorima.

Handler nije umeo da objasni zašto su sva trojica morala da se vrate u logor u kome se još umiralo, Francuz je bio dobar i bio je i sam ratni zarobljenik, ali ratni zarobljenici su ostali sa one strane barikade, oni su celo vreme bili ljudi, ljudi koji su gladovali, strahovali — ali nisu nikada saznali šta je to koncentracioni logor.

Zanimljivo je da se jedva sećam te večernje šetnje na rubu šume i preko brda natrag u logor. Kad su stigli do logora, još nije bio pao mrak. U logoru je bilo vrlo živo. Kraj ulaza uredno iskopana, velika raka, a nad njom nezgrapan krst od balvana. Sreli su se sa pekarem iz sela. On je bio isuviše star da radi, ali očigledno organizator. Na taljigama su stajale prazne kante za mleko. Mrtvi logoraši su se bacali u rake. Kad su prišli pekaru, on kao da se izvinjavao:

— Nemamo nijednog popa više u selu. A mi smo mislili, moji seljaci i ja, da je sada u ime živih važnije da mrtve sahranimo na brzinu, nego da držimo ceremonije, znate, uveren sam da se slažete sa mnom? — gledao ih je prosto bojažljivo. — Jeste li našli američku komandu?

— Našli smo.

— I? Kada dolaze?

Handler se nije zbunio:

— Šta se to vas tiče?

— Ništa, gospodine, ništa, samo onako pitam. Ali ni Amerikanci se svakako neće ljutiti, ako mi najružniji deo posla svršimo ovde, očistimo, nahranimo jadnike. Da li je po volji malo mleka i hleba sa puterom?

Pogledali su se. Primili. Pošli u logor. Bar pedeset starijih seljaka i žena svih doba radilo je, hranilo gladne, čistilo logor. Mirisalo je na kreč. Potražili su svoju staru baraku, svoje slamarice, primetili su da su na smrt umorni i da im je svejedno što u novim, belim, železničarskim uniformama ležu na vašljive slamarice u Ladjinoj predradničkoj sobici, u kojoj su bili sami.

— Sutra će Amerikanci sigurno doći — rekao je Ladja.

— Da. Moramo rano ujutro da pobegnemo iz logora, — odgovorio je Handler.

— Da nas ne bi zadržali u karantinu. Sigurno će sve koje će zateći u logoru zadržati u karantinu bar dve nedelje. A ja bih kući u Prahu.

Onda su ćutali i posle izvesnog vremena — a ja mislim bilo je to prilično brzo — zaspali. Prvi dan slobode ih je vratio natrag u logor, ne znam da li u tome da potražim nešto simbolično, prepustiću to vama. I ne sećam se šta je mali sanjao te noći i da li su mu njegovi stariji drugovi nešto pričali o tome da li su oni nešto sanjali. Ali ako su sanjali, sigurno nisu sanjali u boji, nego crno — belo.

— Zašto? — pitao je mali.